

TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI'S COLLECTION CARTOGRAPHY

Doctor Tomasz Niewodniczański – collector, physicist, entrepreneur – was perfectly well known in the milieu of both international and Polish historians of cartography and collectors of old maps, old prints and historic archivalia. The collection of Polish artefacts he amassed is considered one the largest private ones of this type put together after World War II. It includes many very rare, and even unique items, such as the literary manuscripts of Adam Mickiewicz or Julian Tuwim. Moreover, taking into account its state and that of some of the others, Niewodniczański's collection of old maps of the Republic can claim to be the best of its kind in the world. It has been presented at many exhibitions, e.g. *Imago Poloniae* and *Danticum Emporium*. In accordance with the will of the owner, Niewodniczański's collection of Polish artefacts is now in the Library of the Royal Castle in Warsaw.

KAZIMIERZ KOZICA

ZBIORY TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO

KOLEKCJA KARTOGRAFICZNA

Po długiej i wyczerpującej chorobie 3 stycznia 2010 r. w Bitburgu zmarł dr Tomasz Niewodniczański¹, kolekcjoner, fizyk i przedsiębiorca – jak sam się wielokrotnie określał. Od ponad 40 lat jego nazwisko było doskonale znane w polskim i międzynarodowym środowisku historyków kartografii, przede wszystkim jednak w kręgach kolekcjonerów dawnej kartografii, starodruków i archiwaliów historycznych. Na światowym i polskim rynku antykwarecznym był znany również ze swoich – czasami niekonwencjonalnych – zachowań. „Jestem kolekcjonerem od urodzenia” – zwykł mawiać Niewodniczański, który jako uczeń zbierał głównie znaczki pocztowe, a później dawne banknoty. Wszystko to było jednak tylko zabawą w kolekcjonerstwo. O poważnym traktowaniu tej działalności przez Niewodniczańskiego można mówić dopiero od początku lat 70. XX w., gdy po emigracji z Polski zaczął on zajmować się kolekcjonerstwem „zawodowo”. Było to związane niewątpliwie z opuszczeniem kraju urodzenia, tęsknotą za nim, a także z dawnymi zainteresowaniami historią.

Doktor Tomasz Niewodniczański zbierał archiwalia (polskie dokumenty pergaminowe – ok. 450, rękopisy, korespondencję i autografy ludzi polityki oraz kultury – ok. 5000), starodruki (ponad 800), cymelia, druki ulotne (ok. 1000) związane z historią Rzeczypospolitej, a także książki z dedykacjami autorów (ponad 1600), grafiki portretową królów i osobistości polskich (ok. 300). Jednak to kartografia, czyli dawne mapy Polski (ok. 3000) oraz plany, widoki dawnych miast polskich (ok. 250) i atlasy (65), była dla niego najważniejsza, i to od niej zaczęło się jego kolekcjonerstwo. Jak sam wielokrotnie podkreślał, ten ostatni zbiór stanowił zawsze najważniejszą część jego kolekcji i przedmiot zainteresowania kolekcjonerskiego.

Zbieranie dawnych map i widoków rozpoczął w 1969 r., a na standardowe pytanie: „Jak to się zaczęło?”, odpowiadał, że od prezentu, który dostał od żony na urodziny. Podarowała mu ona widok Damaszku z 1575 r. z *Civitates Orbis Terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga nabyty w ówczesnej Desie na Nowym Świecie w Warszawie. Później obiekty do zbiorów kolekcjoner kupował na całym świecie. Głównymi źródłami były:

TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI

Urodził się 25 września 1933 r. w Wilnie, zmarł 3 stycznia 2010 r. w Bitburgu. W 1950 r. ukończył Liceum im. Nowodworskiego w Krakowie, w 1955 r. – fizykę na Uniwersytecie Jagiellońskim, w 1963 r. obronił pracę doktorską z fizyki jądrowej w Instytucie Fizyki Politechniki Federalnej w Zurychu, w 1991 r. uzyskał doktorat honoris causa Uniwersytetu w Trewirze za zasługi w udostępnianiu ważnych dzieł kultury polskiej. W 1993 r. otrzymał Federalny Krzyż Zasługi na wstędze i został wyróżniony przez Ministerstwo Kultury odznaką Zasłużony dla Kultury Polskiej. W 1995 r. odebrał dyplom Ministra Spraw Zagranicznych RP za wybitne zasługi dla kultury polskiej w świecie. W 1998 r. prezydent Aleksander Kwaśniewski odznaczył go Krzyżem Komandorskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. W 1999 r. został mianowany przez Wyższą Szkołę Politechniczną w Karlsruhe (RFN) honorowym senatorem tej uczelni. W 2002 r. prezydent RFN Johannes Rau odznaczył go Krzyżem Zasługi Pierwszej Klasy Republiki Federalnej Niemiec. W 2004 r. prezydent Litwy Roland Paksas przyznał mu Krzyż Komandorski Orderu Zasługi Republiki Litwy. W 2005 r. prezydent RP Aleksander Kwaśniewski odznaczył go Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. W 2009 r. minister kultury i dziedzictwa narodowego RP Bogdan Zdrojewski przyznał mu Złoty Medal „Zasłużony Kulturze – Gloria Artis”.

Marcus Beneventanus, Bernard Wapowski, mapa Europy Środkowej, 1507 r., miedzioryt kolorowany w epoce, 38,5 × 52 cm, sygn. TN 214, fot. A. Ring, L. Sandzewicz

domy aukcyjne Sotheby's i Christie's w Londynie oraz w Nowym Jorku, firma Stargard w Berlinie, domy aukcyjne w Niemczech (Reiss & Sohn, Hauswedell & Nolte, Hartung & Hartung, Zisska & Kistner i inne). Niewodniczański kupował także u licznych antykwariuszy map i atlasów w Niemczech, Anglii i we Francji. Nawiązał też kontakty z wieloma zbieraczami i handlarzami na świecie, którzy przez wiele lat składali mu oferty korespondencyjne. Pewne zestawy kolekcji udało mu się nabyć w całości, np. zbiór dawnych map Polski od Walentyny Jantowej w Nowym Jorku oraz od Haliny Malinowskiej w Genewie. Gromadzone zbiory przechowywane były w Bitburgu, w specjalnie zbudowanym pawilonie z magazynem i bibliotekami podręcznymi. Zapoznało się z nimi wielu naukowców z Warszawy, Krakowa, Torunia, Wrocławia i Wilna w ramach pobytów stypendialnych, których w sumie odbyło się ponad 30.

Zgromadzone przez Niewodniczańskiego zbiory były powszechnie znane i wzbudzały podziw oraz zazdrość wśród innych kolekcjonerów. Autora kolekcji napawały zawsze dumą i zadowoleniem. Jako jeden z nielicznych, a być może nawet jako jedyny, nigdy nie bronił dostępu do swoich skarbów dla zainteresowanych nimi osób – naukowców, dziennikarzy, filmowców czy innych kolekcjonerów i marszandów. Zebrane przez siebie artefakty traktował zarazem bardzo osobiście, o czym może świadczyć to, że na początku kolekcjonerskiej pasji stemplował je owalną pieczęcią z zielonym tuszem z własnym

nazwiskiem. Później, gdy liczba przedmiotów w kolekcji powiększała się, zaniechał tego zwyczaju. Przez cały okres swojej kolekcjonerskiej przygody starał się konserwować, zabezpieczać i restaurować najcenniejsze obiekty, w czym niestrudzenie pomagali mu zaprzyjaźnione warszawskie konserwatorzy papieru – Ewa Ważyńska i jej córka Joanna Ważyńska.

Działalność Tomasza Niewodniczańskiego na polu historii kartografii przejawiała się na wielu płaszczyznach, głównie jednak – kolekcjonerskiej i naukowej. Był uczestnikiem polskich i międzynarodowych konferencji historyków kartografii, przyjaźnił się z wieloma naukowcami z tej dziedziny. Dawne mapy – jak sam mawiał – próbował także zrozumieć. Poza kilkoma własnymi opracowaniami² z historii kartografii opublikował dwie pozycje pod wspólną nazwą *Cartographica Rarissima*³, w których najlepsi fachowcy w swojej dziedzinie opisali najstojniejsze obiekty niepolskiej części jego kartograficznego zbioru. Jednak w historii kartografii polskiej najbardziej znany był z wielokrotnie zapowiadanego pomysłu wydania pełnego katalogu drukowanych map dawnej Rzeczypospolitej pod roboczym tytułem *IMAGO POLONIAE. Katalog drukowanych map Rzeczypospolitej Obojga Narodów do 1795 roku*.

Pomysł takiego katalogu zrodził się na pewno pod wpływem podobnych zachodnich publikacji, ale nie mniej ważne

Jodocus Hondius II, mapa Polski, stan pierwszy, ok. 1620 r., miedzioryt i akwaforta kolorowana w epoce, 41,5 × 56,5 cm, sygn. TN 220, fot. A. Ring, L. Sandzewicz

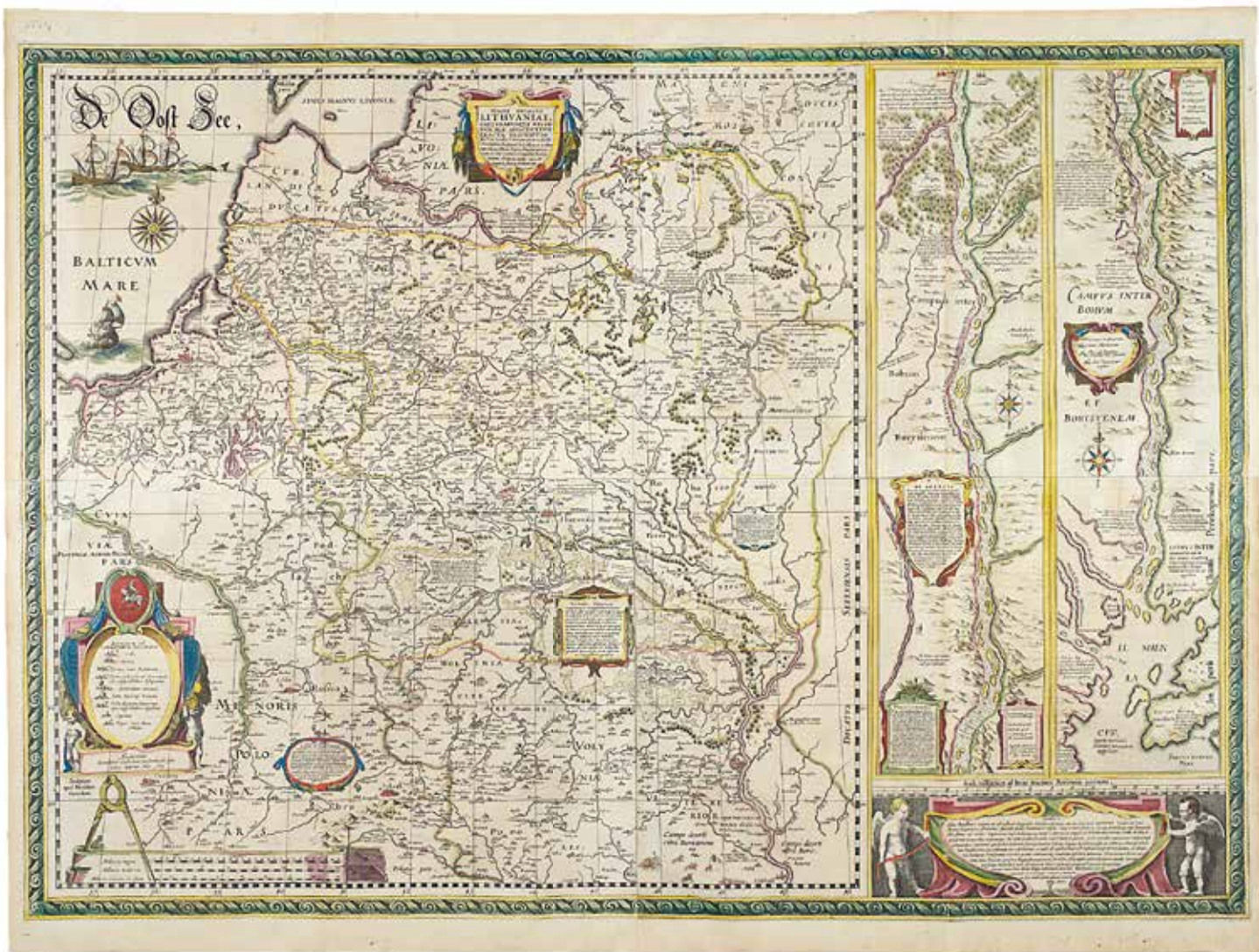
były w tym wypadku kolekcjonerskie doświadczenia Niewodniczańskiego. Otóż niektóre mapy publikowane były na przestrzeni wielu lat ze zmieniającymi się datami wydania bądź nazwiskami wydawców lub dodatkowo jeszcze ze zmianami w treści kartograficznej mapy. Dlatego cechą charakterystyczną części kartograficznej kolekcji Niewodniczańskiego ujętą przed wszystkim na kolekcjonowanie map ziem dawnej Rzeczypospolitej było systematyczne gromadzenie zbioru według pojęcia stanu (ang. *state*, niem. *Zustand*, franc. *état*)⁴ mapy, terminu powszechnie używanego w przypadku grafiki, którą jest również dawna mapa. Żadne krajowe publiczne zbiory biblioteczne nie posiadają własnych kolekcji kartograficznych tak ukierunkowanych i w ten sposób budowanych. Mogą się tym poszczycić teraz tylko niektóre prywatne kolekcje w Polsce czy za granicą.

Na szczególną uwagę zasługuje zbiór map Polski uwzględniających ich różne stany: Johna Speeda (1626), Claesa Janszooona Visschera (1630), Fredericka de Wita (ok. 1670), Nicolasa Sansona I i Alexisa Huberta Jaillota (1672), Guillaume'a Delisle'a (1702), Johanna Baptisty Homanna (ok. 1705), Matthäusa Seuttera (1720), Tobiasa Meyera (1750), Tobiasa Conrada Lottera (1759), by wymienić tylko najważniejsze i największe, a zarazem najbardziej reprezentatywne dla całej polskiej

części kolekcji kartograficznej Tomasza Niewodniczańskiego. Poza tym wśród zebranych map znajduje się wiele bardzo rzadkich okazów, których nie powstydziłby się prywatni kolekcjonerzy czy publiczne jednostki. Łatwiej jest wymienić, jakich rzadkich map brakuje w kolekcji Niewodniczańskiego, niż opisać, jakie niecodzienne egzemplarze możemy w niej znaleźć i ile ich jest. Sam kolekcjoner wiele razy podkreślał, że największym brakiem w jego zbiorze jest wielka, ośmioarkuszowa mapa specjalna Ukrainy Guillaume'a Le Vasseur de Beauplana wyrytowa i wydana przez Wilhelma Hondiusa w 1650 r. w Gdańsku.

Wiele z tych egzemplarzy Niewodniczański przedstawił na swojej pierwszej wystawie we wrześniu 1981 r., kiedy to ponad 350 dawnych map Rzeczypospolitej pokazał w Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego z okazji 350-lecia utworzenia pierwszej katedry geodezji na tej uczelni.

Zbiory Tomasza Niewodniczańskiego i kwerenda przeprowadzona w wielu bibliotekach oraz kolekcjach na świecie są podstawą dla przygotowywanego od lat katalogu, który ma być pełnym zestawieniem drukowanych map ziem dawnej Rzeczypospolitej (Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego). W prace związane z jego przygotowaniem poza właścicielem kolekcji włączyli się: Bogusław Krassowski,

Willem Janszoon Blaeu, Radziwiłłowska mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego, 1613 r., stan drugi, 1631 r., miedzioryt kolorowany w epoce, mapa odbita z czterech płyt, 79 × 109,5 cm, sygn. TN 1141, fot. A. Ring, L. Sandzewicz

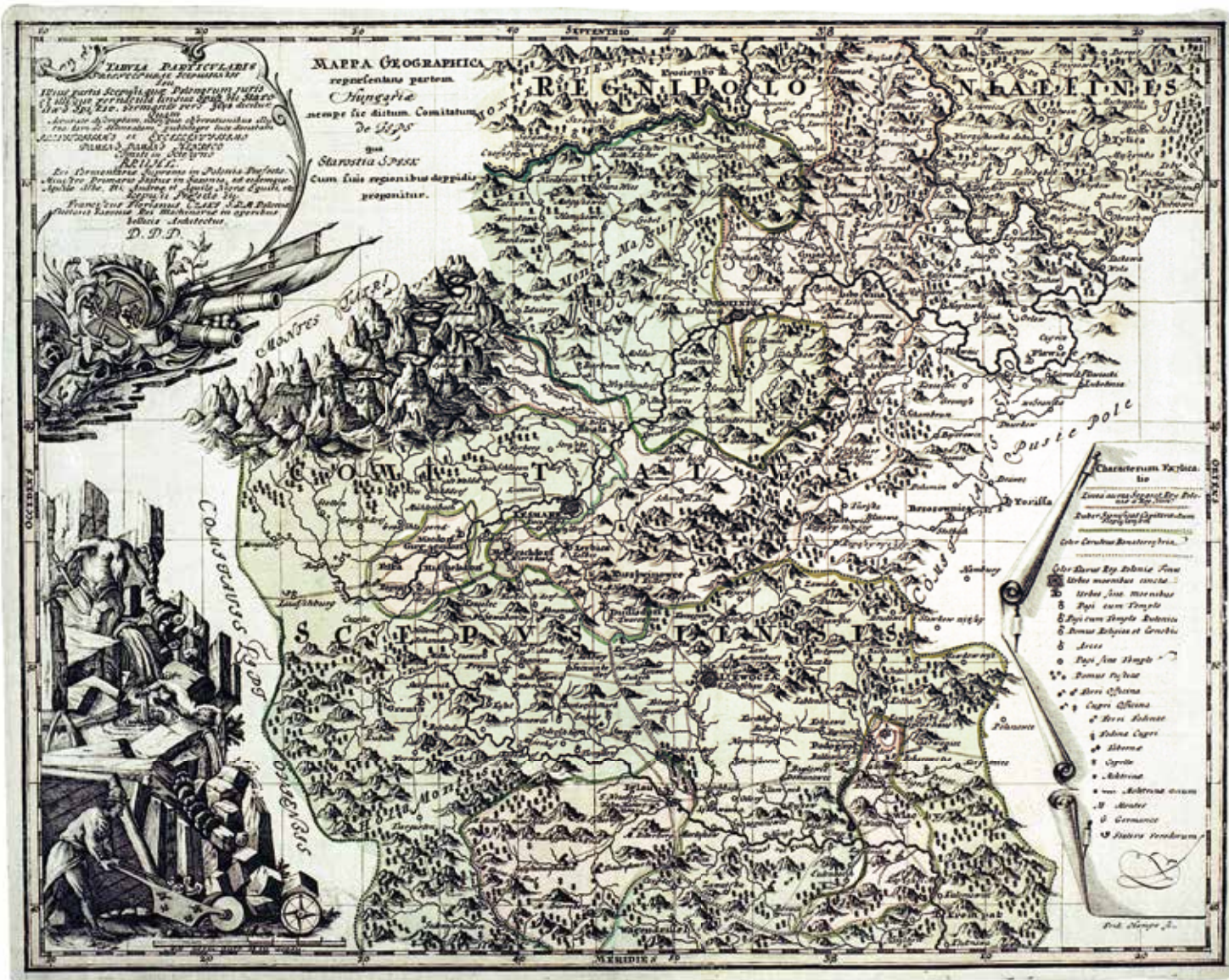
Stanisław Peliwo, Peter H. Meurer, Piotr Gałęzowski i Kazimierz Kozica. Katalog będzie zawierać nie tylko opisy i ilustracje konkretnych map, ale też ich analizę pod względem geograficznym, historycznym oraz bibliofilskim. Warto też wspomnieć, że dzięki analizie map, a zwłaszcza stwierdzeniu występowania na nich błędnych informacji, w zestawieniu podjęta zostanie próba uwzględnienia dotychczas nieodnalezionych map, których istnienie można przyjąć, opierając się na założonym przepływie informacji (kilka takich hipotetycznych pozycji dało się już odnaleźć i włączyć do zbioru).

W 1998 r., po przejściu na emeryturę, Tomasz Niewodniczański zapowiedział zintensyfikowanie prac nad wyżej opisywanym katalogiem. Ich uwieńczeniem miało być wydanie dwujęzycznej edycji (polskiej i angielskiej) publikacji. Realizacja tego projektu została jednak odsunięta w czasie, gdyż w planach doktora równocześnie dojrzewała myśl zorganizowania wielkiej wystawy jego zbiorów prezentującej najlepsze, najciekawsze oraz najrzadsze obiekty z jego kolekcji historycznej i kartograficznej poloników. Zorganizowano ją w 2002 r. pod ogólnym tytułem *Imago Poloniae*⁵ i zaprezentowano wówczas największy dotychczas przegląd dawnych map Polski. Towarzyszący ekspozycji dwutomowy katalog⁶, którego publikacja była możliwa dzięki wydatnej pomocy strony niemieckiej⁷, do

dzisiaj stanowi jedną z głównych pozycji źródłowych dotyczących dawnych map polskich. Wystawa i katalog znalazły ogromne uznanie wśród krajowych i zagranicznych kolekcjonerów polskich pamiątek. Tomasz Niewodniczański za zasługi dla popularyzacji i rozwoju kolekcjonerstwa wyróżniony został w 2003 r. Honorową Nagrodą Hetmana Kolekcjonerów Polskich Jerzego Dunin-Borkowskiego przez Muzeum im. Jerzego Dunin-Borkowskiego w Krośniewicach i mieszczące się w nim Centrum Kolekcjonerstwa Polskiego.

W tym samym czasie co wyżej opisaną ekspozycję w Wilnie zorganizowano wystawę *Imago Lithuaniae* prezentującą (na wyraźne życzenie strony litewskiej) dokumenty i mapy odnoszące się wyłącznie do Litwy. Zbiory Tomasza Niewodniczańskiego po raz kolejny zaprezentowano w 2004 r. podczas ekspozycji *Dantiscum Emporium*⁸ ukazującej historię, ikonografię i kartografię Gdańska, także poprzez jego handlowe i kulturalne związki ze światem.

Wszystkie wspomniane wystawy cieszyły się dużą popularnością i znalazły słowa uznania nie tylko wśród fachowców i publiczności, ale także wśród przedstawicieli rozwijającego się polskiego rynku antykwarecznego oraz coraz liczniejszej grupy kolekcjonerów dawnych map i widoków miast polskich. Ekspozycje i towarzyszące im katalogi z pewnością przyczyniły

Franciszek Florian Czaki, mapa starostwa spiskiego, ok. 1762 r., miedzioryt kolorowany w epoce, 44 × 56 cm, sygn. TN 2614, fot. A. Ring

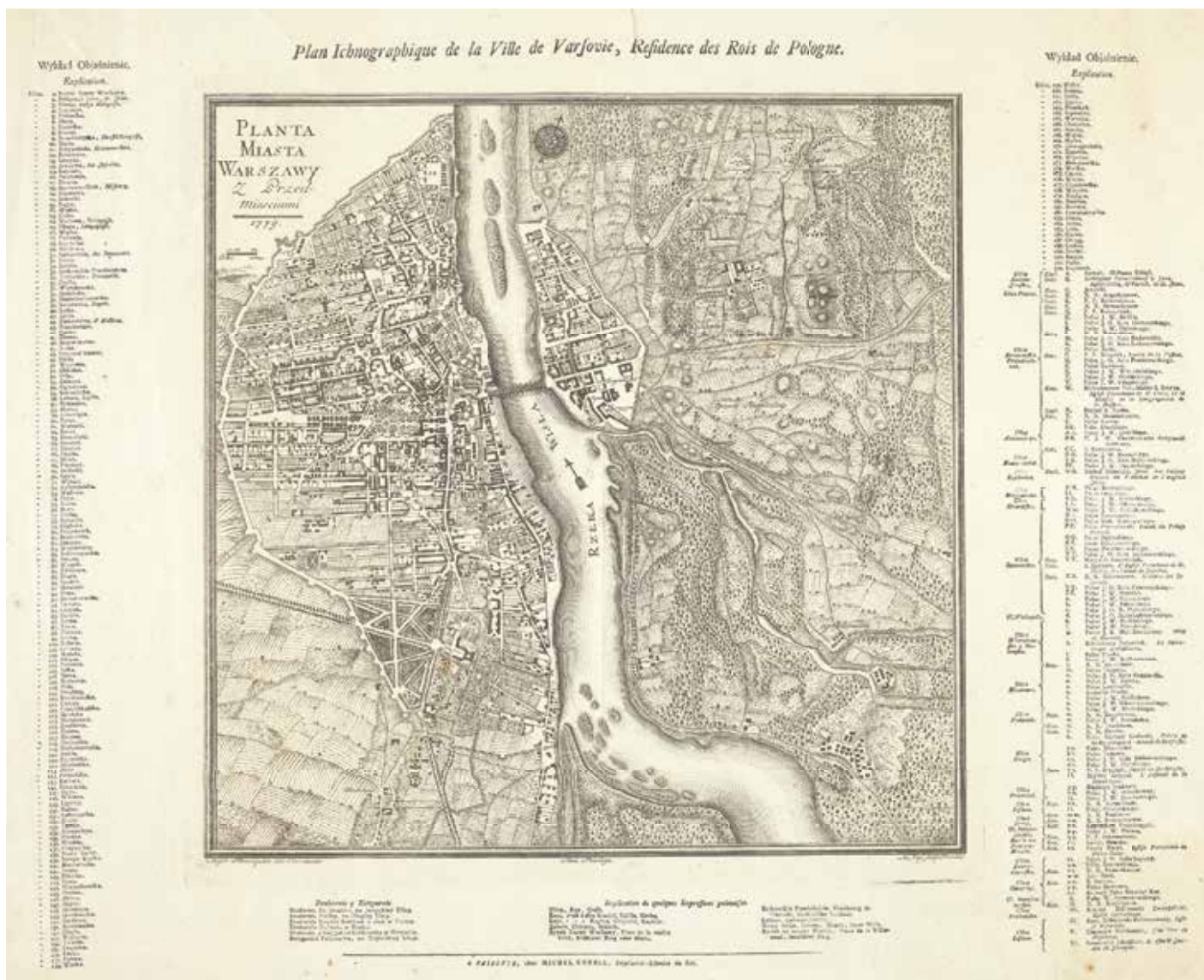
Pod koniec życia, za namową żony i synów, Niewodniczański zmienił jednak swoją decyzję. Wycofał się z wiążących postanowień oraz umów ze Staatsbibliothek zu Berlin i bez stawiania żadnych warunków przekazał całe swoje zbiory poloników Zamkowi Królewskiemu w Warszawie, co zawsze było jego marzeniem i celem, choć początkowo brał pod uwagę także wrocławskie Ossolineum. Niestety, postępująca choroba nie pozwoliła mu osobiście wziąć udziału w ceremonii przekazania kolekcji Zamkowi Królewskiemu, która odbyła się 18 lutego 2009 r.¹⁰. Uczyniła to w jego imieniu żona Marie-Luise Niewodniczańska. Kolekcję umieszczono w historycznej Bibliotece Stanisławowskiej – jedynym oryginalnym miejscu w zamku, niezniszczonym przez Niemców w 1944 r. Przekazana donacja stała się impulsem do przywrócenia temu wnętrzu jego pierwotnej funkcji bibliotecznej. Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego dołączyła do grupy prywatnych zbiorów, które Zamek Królewski otrzymał w ostatnich latach od Fundacji Zbiorów im. Ciechanowieckich oraz Fundacji Teresy Sahakian.

Ten budujący przykład być może stanie się bodźcem również dla innych kolekcjonerów poloników w Polsce i na świecie do zastanowienia się, czy swoich większych bądź mniejszych,

cenniejszych bądź mniej cennych zbiorów nie podarować jednostkom bibliotecznym lub muzealnym w kraju.

PRZYPISY

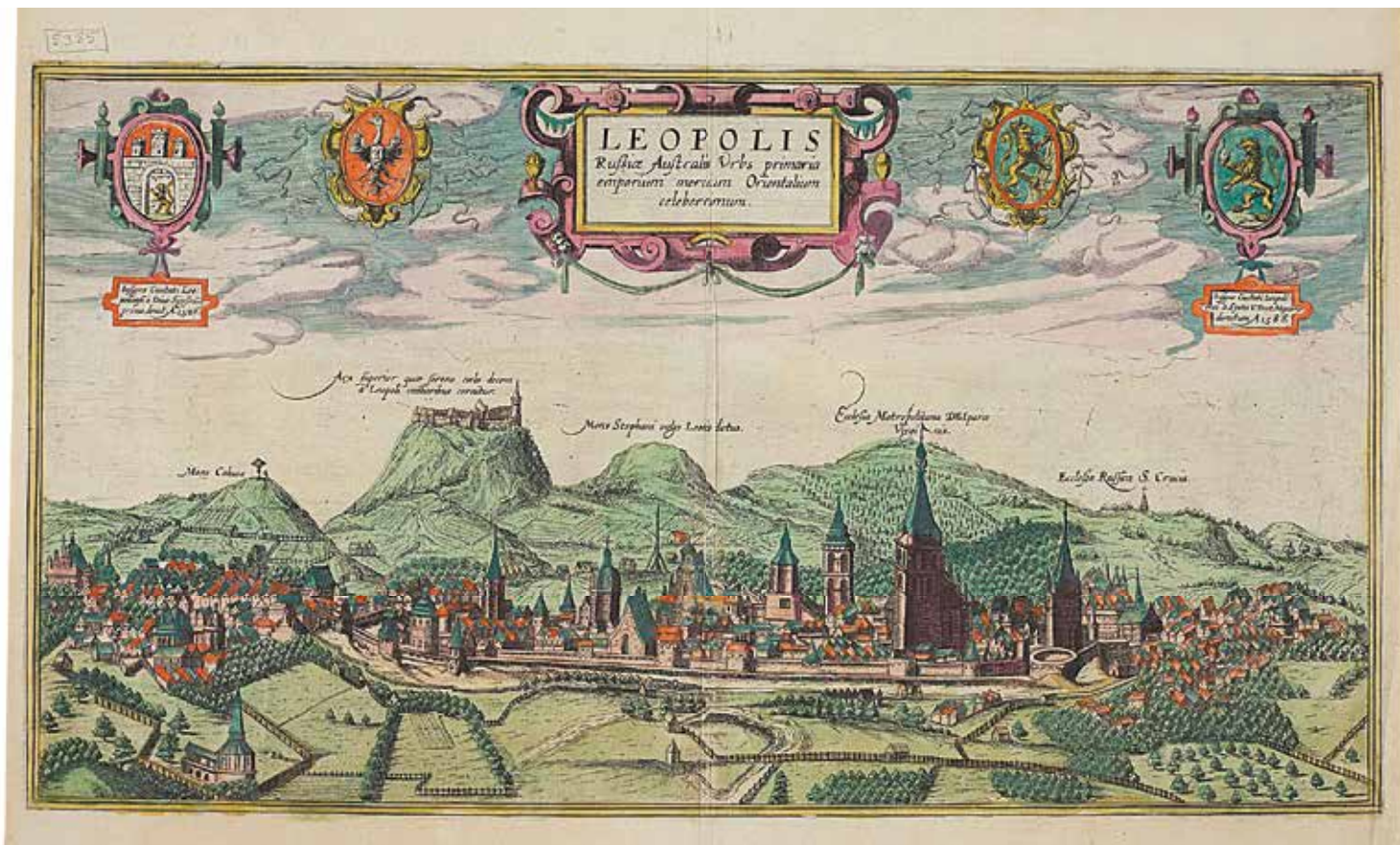
- ¹ Życiorys Tomasza Niewodniczańskiego przedstawił prof. Stanisław Alexandrowicz w: *Siedemdziesięciolecie urodzin Doktora Tomasza Niewodniczańskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2003, tom 35, nr 4, s. 304–307. Niniejszy artykuł jest postscriptum do tego tekstu opisującym i wyjaśniającym różne fakty z ostatnich sześciu lat życia Tomasza Niewodniczańskiego widziane oczyma autora tego tekstu.
- ² Publikacje Tomasza Niewodniczańskiego dotyczące zbiorów kartograficznych i historii kartografii zestawili Jerzy Ostrowski w: Stanisław Alexandrowicz, *Siedemdziesięciolecie urodzin...*, op.cit., s. 306.
- ³ Günter Schilder, Pieter van den Keere, *nova et accurate geographica descriptio Inferioris Germaniae*, w: *Cartographica Rarissima. Collection T. Niewodniczański Bitburg, I, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1993*; Peter H. Meurer, Willem Janszoon Blaeu (1571–1638). *Nova et accurata totius Germaniae tabula* (Amsterdam 1612), w: *Cartographica Rarissima. Collection T. Niewodniczański Bitburg, II, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1995*.
- ⁴ Termin ten z trudem znajduje akceptację w polskim słownictwie kartograficznym. Pierwszy zwiastun tej problematyki przedstawił sam Tomasz Niewodniczański podczas jego pierwszej i pionierskiej wystawy w Krakowie w 1981 r. Zob. Tomasz Niewodniczański, *Katalog wystawy wybranych obiektów zbioru „Imago Poloniae” z okazji 350-lecia utworzenia pierwszej katedry geodezji w Polsce na Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego, katalog powielaczowy wydany własnym nakładem, Bitburg 1981, s. 56.
- ⁵ Wystawa *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach* w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego prezentowana była po raz pierwszy pod niemieckim tytułem *Brückenschlag. Polnische Geschichte*

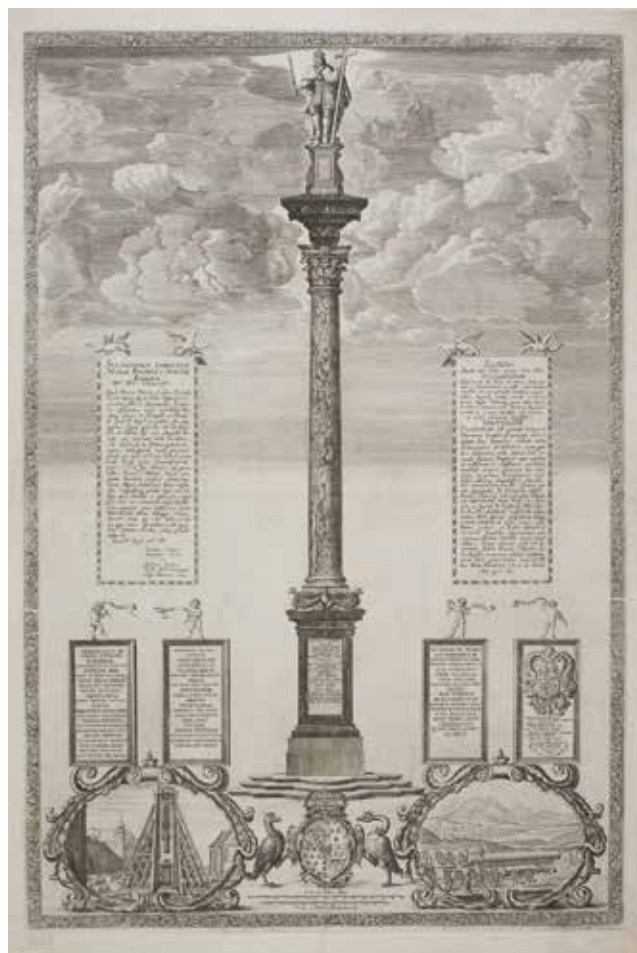
Michał Groell, plan Warszawy, 1779 r., miedzioryt, 31,5 × 31,5 cm, sygn. TN 2870, fot. A. Ring, L. Sandzewicz

Georg Balthasar Probst, król Stanisław August z orszakiem na tle panoramy Warszawy, ok. 1770 r., miedzioryt, 27 × 39 cm, sygn. 5184, fot. A. Ring, L. Sandzewicz

Georg Braun, Frans Hogenberg, widok Lwowa, 1617 r., miedzioryt kolorowany w epoce, 28 × 50,5 cm, sygn. 5385, fot. A. Ring, L. Sandzewicz

in Karten und Dokumenten des deutsch-polnischen Sammlers Tomasz Niewodniczański w Staatsbibliothek zu Berlin w Berlinie w dniach 17 kwietnia – 8 czerwca 2002 r. Później trzykrotnie w Polsce, na Zamku Królewskim w Warszawie, w dniach 13 listopada – 29 grudnia 2002 r., następnie w Muzeum Narodowym w Krakowie w dniach 7 lutego – 30 marca 2003 r. i potem w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu w dniach 24 kwietnia – 30 czerwca 2003 r. Ostatnim miejscem prezentowania tej wystawy było Hessisches Landesmuseum w Darmstadt w dniach 2 maja – 18 lipca 2004 r.

⁶ Wystawie towarzyszył katalog. Zob. Kazimierz Kozica, Janusz Pezda, *IMAGO POLONIAE. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach* w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego, t. I i II, Warszawa 2002.

⁷ Organizację wystawy i wydanie katalogu dofinansowano ze środków Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów (Gefördert aus Mitteln des Beauftragten der Bundesregierung für Angelegenheiten der Kultur) przez Fundację Kultury Krajów Federalnych w Berlinie (die KulturStiftung der Länder) oraz Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej w Warszawie ze środków Republiki Federalnej Niemiec.

⁸ Wystawa *Dantiscum Totius Europae Celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach* ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy) zorganizowana przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska prezentowana była w gdańskim ratuszu od 11 października 2004 r. do 15 maja 2005 r.

⁹ Konkretnie Rościśław Sossa, który w 2003 r. zwiedził wystawę *Imago Poloniae* w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu.

¹⁰ Więcej o tej uroczystości zob. Lucyna Szaniawska, *Uroczystości przekazania kolekcji IMAGO POLONIAE dr. Tomasza Niewodniczańskiego w Zamku Królewskim w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2009, tom 41, nr 2, s. 187–188.

DR KAZIMIERZ KOZICA

Ukończył studia geograficzne na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie również obronił pracę doktorską w zakresie kartografii. Od 1999 do 2009 r. współpracował z dr. Tomaszem Niewodniczańskim. 31 grudnia 2009 r. został mianowany kustoszem dyplomowanym. Autor publikacji z zakresu historii kartografii, ze szczególnym uwzględnieniem Polski i Śląska oraz środkowej i wschodniej Europy. Brał udział w organizacji wystaw historyczno-kartograficznych z kolekcji Niewodniczańskiego i współtworzył katalogi do tych ekspozycji.

Wilhelm Hondius, widok kolumny króla Zygmunta III Wazy w Warszawie, 1646 r., miedzioryt, 74 × 49,5 cm, sygn. 5161, fot. A. Ring